

Ivan Hristov

(Bulgaria, Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Dimitar Pantelev – between the Proto-Homeland and the Party

Abstract: This paper explores in detail two key works by the Bulgarian poet Dimitar Pantelev: the books *Sagittarius* (1924) and *The Mower Returns from the Mowing* (1959). Through an analysis of the poetry collection *Sagittarius*, it shows how Pantelev's poetics transform from symbolism to post-symbolism. Through an analysis of the poetry collection *The Mower Returns from the Mowing*, we see how the writer's poetics change from post-symbolism towards socialist realism; we also see how the radicalized avant garde begins to sound like totalitarian art. We reach the conclusion that the roots of the „socialist” change in Pantelev's poetics are established already in his post-symbolist poetry of the interwar period.

Иван Христов

(България, Институт за литература, БАН)

Димитър Пантелеев – между прародината и партията¹

Разглеждам подробно две ключови за творчеството на българския поет Димитър Пантелеев книги – „Стрелец” (1924) и „Косачът се връща от коситба” (1959). Въз основа на анализа на стихосбирката „Стрелец” се показва как поетиката на Пантелеев се трансформира от символизъм към постсимволизъм. А на стихосбирката „Косачът се връща от коситба” – как поетиката му се променя от постсимволизъм към социалистически реализъм, как радикализираният авангард започва да звучи като тоталитарно изкуство. Стига се до заключението, че основите на „социалистическата” промяна в поетиката на Пантелеев са поставени още в неговата постсимволистична поезия от междувоенния период.

Вниманието ми към този автор беше привлечено от факта, че неговата стихосбирка „Стрелец”, която излиза през 1924 г., става кръстник и на самия кръг (срв. Кръстев 1988: 136). И тук съвсем нормално е да си зададем въпроса – каква е съдбата на стрелците след „Стрелец” и още – каква е тяхната съдба след 1944 г. Въпросът за съдбата на стрелците се вписва в рамката на по-широкия въпрос за съдбата на българските модернисти след 1944 г. и за техните взаимоотношения с политико-естетическата доктрина социалистически реализъм. Името на Димитър Пантелеев най-често бива свързвано с това на Атанас Далчев, вероятно поради факта, че двамата през 1923 г. участват в символистичния сборник „Мост“, а през 1925 г. заедно публикуват във в. „Развигор” знаменитата статия „Мъртва поезия“, която има антисимволистична насоченост. В периода 1926-1927-ма година и двамата са членове на кръга „Стрелец”. Но въпреки множеството общи точки в тяхната съдба, от един момент нататък техните

¹ Този текст посвещавам на един от най-благородните и светли хора, които познавах – Вихрен Чернокожев

пътища се разделят. В настоящия текст ще се опитам да проследя вероятните причини за това разделяне.

Стихосбирката „Стрелец” на Димитър Пантелеев носи всички характеристики на анти-символистичната тенденция в българската поезия от това време и вероятно точно това е причината тя да се превърне в кръстник на кръга. Основните темели на анти-символизма от междувоенния период можем да синтезираме в следните три опорни точки:

- Завръщане към действителността в противовес на фикционалния свят на символизма;
- Завръщане към християнските ценности в противовес на предходния „нищсеански” етап на българския модернизъм. Първата световна война е историческият и социален фактор, който води до дискредитиране на индивидуализма на символизма;
- Завръщането към християнските ценности води и до появата на един нов тип колективизъм.

Представителна в тази насока е статията на Атанас Далчев (1933) „Размишления върху българската лирика след войните”. Тази статия разкрива неговото отношение към индивидуализма. Старата поезия според Далчев е „изградена върху култа към личността” (к.а., А.Д.), неин родоначалник е Пенчо Славейков”. Тук бих искал да акцентирам на термина *култ към личността*, който по-късно ще се превърне в изключително важен за епохата на социалистическия реализъм. Последователи на тази поезия според Далчев са Яворов, Траянов, Лилиев и Дебелянов, които разказват за „победите и пораженията, тревогите и бляновете на това голо „аз”, изправено пред загадките на битието, пред „сврхземните въпроси, които никой век не разреши”. Но в стиховете на Лилиев и Дебелянов могат да се видят симптомите на кризата на индивидуализма, който при тях е вече „разуверен, обладан от съмнения, смирен”, съзнаващ „своята нищожност и ненужност”. Войната според Далчев е показала безсилието на отделната личност и е разклатила вярата в нейната абсолютна ценност. Първата световна война слага край на вярата в значимостта на отделния индивид. Връщането към колектива е основна насока на разграничаване на стрелците от концепцията на Пенчо Славейков.

Но нека видим как се извършва тази трансформация към една нова колективна идентичност в поезията на Димитър Пантелеев. Първото и програмно стихотворение в стихосбирката „Стрелец” носи заглавието „Връщане от Прародината”. Интересно е да се запитаме „за каква Прародина става въпрос тук?” В това стихотворение Пантелеев представя картина на завръщане от едно безплодно и тягостно скитане. Лирическият Аз се завръща от това скитане по-кротък, по-мъдър, с посребрени, разредени къдри. Той ще се срещне със своите стари другари, на които ще разкаже за безбрежните снежни полета, които е видял там, в Прародината, през които е бил понесен от побеснелия северен вятър:

ВРЪЩАНЕ ОТ ПРАРОДИНАТА

*След безплодно и тягостно скитане
аз се връщам по-кротък, по-мъдър,
и над мойто чело се разплитат
посребрени разредени къдри.*

*Ще се срещна със стари другари
и пред тежкото алено вино,
неспокойната нощ ще прекарам
като спомен за мрачни години.*

*Ще разказвам унесен, невесел
за безбрежните снежни полета
през които ме беше понесъл
побеснелия северен вятър.*

Освен колективния образ на другарите, откриваме внушителна реалистична картина, която трудно ще намерим в символистично стихотворение:

*За безмълвните сламени къщи,
като черно разхвърлено ято,
за които покорно разгръща
своите майчински длани земята.*

И още тук, в това първо стихотворение, откриваме алюзии за Голямата война като:

*И за снажните горестни люде
с първобитни души и поверия,
дето гинат безмерно отрудени
във гонитба на дивите зверове.*

Войната като културно-социално събитие в поезията на Пантелеев е доста по-видима от тази в поезията на Далчев. Образът на „първобитните души” – контрастира с поетиката на символизма. Пантелеев въвежда в българската поезия още един колективен герой – „горестните люде”.

*И пред тежкото алено вино
ще разказвам аз блед и невесел
за страната, която съм минал,
от която покорно донесох
свойта бяла безвременна есен.*

Много вероятно е тази „символистична” Прародина да е била разрушена от Войната. Преживяването на това Събитие е направило така, че лирическият герой да остарее без време. Така виждаме крах на индивидуалистичния идеал на българската интелигенция от предвоенния период. Изобщо, в своята стихосбирка „Стрелец” Пантелеев преоткрива много от баналните, ежедневните персонажи като Пастира, Пияницата, Дърваря, тези отрудени, безлични колективни герои, които нямат нищо общо с уникалната свръхличност на символизма.

В стихотворението „Син” можем да видим преоткриването на християнските ценности, характерно за постсимволистичния етап на българската поезия от междувоенния период:

СИН
Тая вечер ще сляза в града

*от планинската сламена стряха,
със ръце задебели в труда
и със старите скъсани дрехи.*

Тук ръцете „задебели в труда” и „старите скъсани дрехи” нямат нищо общо с типичния символистичен портрет. Лирическият Аз ще се спира на всяка врата и ще почуква на всеки прозорец, за да пита хората дали не познават неговия баща. Малко след това разбираме, че неговият баща вече е идвал в техните стаи, бил е техен гост, че той всъщност се казва Христос:

*Ще се стирам пред всяка врата,
ще почуквам на всеки прозорец:
не познават ли моя баща,
моя татко незнайните хора?*

*Той е идвал във техните стаи,
може би им е бивал и гост; -
моя татко тук всички го знаят,
моя татко се казва Христос.*

*Аз не нося ни скръб, ни беда,
но съм тръгнал да търся утеха,
със ръце задебели в труда
и със старите скъсани дрехи.*

Лирическият герой в това стихотворение не носи скръб, не носи беда, той е тръгнал да търси утеха. Откриваме опит за Спасение в християнския смисъл на човека с ръце „задебели в труда” и със „старите скъсани дрехи”, едно завръщане към колективизма на християнството.

Интересно продължение в тази насока представлява стихотворението „Пастир”, където ясно се откроява редуване на символистична и постсимволистична поезика, като по този начин то гради своите значения. Виждаме типичните аксесоари на символизма като „млечна мъгла”, „бисери”, „пелерина” и в същото време реалистичните „пастир”, „бедни села”, „пясъчна пустиня”:

ПАСТИР

*Разчупва хладен пръстен млечната мъгла
и ето бисери по мойта пелерина
и вятъра повлича бедните села,
като зърна низ пясъчна пустиня.*

*Със бързи стъпки ще премина през града
да хвърля своите очи в полята,
където пеят след отминала беда
разгнати вълни от злато.*

*И своите бели агнета да поведе
към сините реки на небесата,
да пият неуморно ведрата вода,
без път, над черната земя разлята.*

Образът на „черната земя” отново се явява анти-символистичен атрибут, за да стигнем до емблематичния за тази книга куплет:

*И щом към заник за вечерня отзвъни,
вечернята на тоя ден Господен,
аз ще разкрия своите светли дни
за простите надежди на народа.*

Тръгвайки от „незнайните хора”, от отрудените, от безличните, от колективните герои на баналността, в стихосбирката „Стрелец” Димитър Пантелеев преоткрива образа на Народа, който по-късно става изключително функционален образ за тоталитарната литература.

В стихотворението „Изкушения” лирическият герой е представен като чист, неосквернен богомолец, който бива изкушаван от „черни цветя” – типичен символистичен образ. Символизмът като представител на предходния етап на българския модернизъм, свързан по-скоро с буржоазната класа, бива асоцииран с нещо, което изкушава, което замърсява чистия богомолец:

ИЗКУШЕНИЯ

*Отвърнете се от богомолеца
изкушителни черни цветя,
пред лика на Света Богородица,
пред гласа на Исуса Христа.*

*Мойто кротко сърце е обречено
там в денят на незнайни беди
и словата, които са речени,
са завета на моите деди.*

Тук антисимволистичният контраст се гради чрез противопоставянето на образите на „незнайните безкрайни страни” и на „почернелите и бедни жени”:

*И сърцето ми днес е разпръснато
низ незнайни безкрайни страни,
дето плачат над паднали кръстове
почернели и бедни жени.*

В това стихотворение още по-ясно се откроява образът на Войната. Появяват се и картечниците и железните ханджари:

*Дето смъртно са пели картечници,
дето гние в зловонни блата
от железни ханджари расечен
моя горд и безстрашен баща.*

*Пред лика на Света Богородица,
пред гласа на Исуса Христа
отвърнете се от богомолеца
изкушителни черни цветя.*

Може би тук е мястото да си зададем въпроса – дали всъщност чистият тоталитаризъм не се поражда в условията на война? Заглавието „Стрелец” и на стихосбирката и на литературния кръг идва да изрази един преход от символизъм към постсимволизъм, преход от субективен свят към действителност, преход от нашата в друга звездна система. През 1928 г. Димитър Пантелеев издава своята втора стихосбирка „Дървар”, която се характеризира с поетика близка до тази на „Стрелец”. След „Дървар“ (която бива преиздадена през 1942 г.) поетичният глас на Пантелеев замлъква за период от около двадесет години, през които поетът се оттегля в творчеството за деца. И в аспекта на това мълчание неговата съдба много прилича на тази на Атанас Далчев.

През 1959 г. поетът издава книга, която се смята за неговото самореабилитиране, озаглавена „Косачът се връща от коситба”. Но какво означава в този случай самореабилитиране? Отговорът на този въпрос е от изключителна важност за темата, която ни интересува. След мълчание от около 20 години Димитър Пантелеев отново се появява на литературната сцена. В средата на 50-те години, с частичната либерализация на тоталитарните режими в Източна Европа, по точните наблюдения на Пламен Дойнов се засилва една интересна *ретро-тенденция* на соцреалистическата доктрина, според която се реабилитират избрани литературни традиции и отделни техни представители. Сред тези автори се оказват и Димитър Пантелеев и Атанас Далчев (Дойнов 2008: 22). За разлика от Далчев обаче, който продължава своята модернистична поетика, Пантелеев прави опити да се нагоди към изискванията на социалистическия реализъм. Вероятно точно това разминаване става причина за разделяне на пътищата на двамата стрелци. Вероятно тези опити да се нагоди превръщат Пантелеев в един от най-признатите в институционално отношение членове на кръга „Стрелец”, но пък за сметка на това – един от най-забравените и един от най-малко реабилитираните след 1989 г.

Прави впечатление, че тук отново имаме завръщане, след Пастира и Дърваря, идва и Косачът, за да продължи постсимволистичната поетика, но в друг ракурс. Но ако в предишния етап на поетиката на Пантелеев наблюдавахме напрежение между символизъм и постсимволизъм, то сега наблюдаваме едно ново напрежение между постсимволизъм и социалистически реализъм. Можем да заключим, че основите на „социалистическата” промяна в поетиката на Пантелеев са поставени още в неговата постсимволистична поезия от междувоенния период.

Основните насоки на промяна от модернизъм към социалистически реализъм могат да бъдат описани в следните опорни точки:

- Завръщането към действителността от междувоенния период при социалистическия реализъм, както отбелязва Чавдар Попов, е заменено от едно „своего рода идеологически постулирано волево желание да бъде осигурено „производство” на принципно различна от досегашната естетическа реалност” (Попов 2008: 80-81). Необходимо е идеологическата доктрина да конструира една нова художествена „действителност”. Изкуството, маскирано като „реализъм”, се превръща в производител на идеални картини и образи, които имат задачата да подменят битовата реалност и да изградят една нова, „истинска” реалност.

- Християнските ценности биват заменени от тоталната ръководна роля на Партията и култа към личността на Вожда.
- Новият вид колективизъм бива заменен от Народа с главно *н*.

Но нека да видим как се осъществява тази промяна в „новата” поезика на Димитър Пантелеев. В настоящия текст ще се спира на цикъла „Образи и видения” от споменатата книга „Косачът се връща от коситба”. Цикълът стои някак като пришит в цялата книга. Той започва с програмното стихотворение, озаглавено „Пролетно преображение”. Подобно на стихотворението „Завръщане от Прародината” и тази творба има характер на равносметка:

ПРОЛЕТНО ПРЕОБРАЖЕНИЕ

*Навън е млад априлски ден,
небето дига синьо чело.
От труд и грижи уморен,
разтварям утринното „Дело”.*

*Какви прекрасни новини
в ушите ми звучат безспир:
в Париж бушува тия дни
световният конгрес за мир,*

*по бреговете на Янг-це
гърми свободен, нов Китай,
милиони трудови ръце
ще срещнат бодро Първи май,*

*под нашия безбурен свод
расте, шуми Димитровград,
а с него расне здрав и млад
и нашия честит народ.*

*Аз свалям моите очила,
запирам тежък, морен дъх –
от окосените поля
долита сладък, ведър лъх*

*и някакъв далечен глас
ечи като подземен ек:
— Къде си ти във тоя час,
ти, верен син на своя век?*

*Напускай своя остров тих
и нека твойта твърда реч
да звънне във градивен стих,
да се превърне в остър меч.*

Така тук виждаме как постсимволистичната поезика бива радикализирана, виждаме как радикализирания авангард започва да звучи като социалистически реализъм.

*И заедно със цял народ
от фабрики и равнини,
вгради се в новия живот,
съзидвай нови, бъдни дни.*

Виждаме как образът на Народа придобива своята пълна тоталитарна функционалност.

*Навън е млад априлски ден,
небето свежда синьо чело.
Усмехнат, бодър, възроден,
затварям утринното „Дело“.*

„Априлският ден” може да бъде разглеждан и като метафора на Априлския пленум и на т. нар. „размразяване” в българската литература.

В стихотворението „Балада за Колонната зала” починалият Георги Димитров е представен като обект на поклонение от страна на целия свят. На неговия смъртен одър идват да се поклонят разгневени, онеправдани, ограбени. Стихотворението показва как Съветска Москва се прощава с българския Вожд:

БАЛАДА ЗА КОЛОННАТА ЗАЛА

*Московската вечер е тъжна и сива,
от Кремъл старинен часовник звъни,
в Колонната зала горят светлини,
в Колонната зала Димитров почива.*

*От степите вятър прохладен поява
и пламват звезди на небесния свод.
В колони съветския трудов народ
със своя другар и събрат се прощава.*

*А там, край ковчега, неспирно се движи
и друга колона, незрима в нощта,
безплътните сенки не носят цветя,
а само тревоги, надежди и грижи.*

*Над мъртвото чело безшумно застава
боец-партизанин с ранена глава
и шепне последни, предсмъртни слова:
Поклон от народа бунтовен на Ява.*

*Миньор от железните мини в Канада
от труд и от глад пред ковчега припада:
Другарю Димитров, със твоя завет
ний водим борбата и крачим напред.*

*Леяр-комунист от славянска Варшава
с издигнат юмрук като войн се изправя:
— Със твоего име във Полша безспир
градим нов живот и се борим за мир.*

Един подир друг преминават в колона

*край своя приятел човечен, любим
тъкачи от Темза, зидари от Рим,
борци от Китай и рибари от Рона,
робини и роби от жарка Хавана,
от всички земи на просторния свят,
които горят във борба непрестанна,
в борба за свобода, за правда, за хляб.*

*И ето най-послед в сумрака ранен
пристъпват с тревога, но с бодър вървеж
работник, жътвар, бригадир и младеж
от нашите родни поля и балкани.*

*— Димитров, те шъпнат сурово и смело,
кълнем се пред тебе в тоз утринен час,
мъжествен, безсмъртен ти грееш във нас.
Днес ний ще довършиме твоето дело.*

*И двете колони вървят, отминават,
от Кремъл старинен часовник звъни,
над руските степи трептят светлини,
с Димитров съветска Москва се прощава.*

В стихотворението „Среднощен гост” Георги Димитров е представен в ипостазата на самия Христос, който „възкръсва” от своя мавзолей, за да навести отново всички онеправдани, ошетени, ограбени. Като Супермен само за една нощ, той успява да се справи с цялото зло на света, успява да помогне на всички и се връща в своя тих и слънчев мавзолей:

СРЕДНОЩЕН ГОСТ

*Над града снегът неспирно пада,
леден вятър в клонищата вей,
мракът слиза, само на площада
свети каменния мавзолей.*

*Покрай него не минава никой
и до него няма вече път.
Неподвижни, два войнишки щика
като ястреби пред входа бдят.*

*Но когато полунощ удари
и от нейде екне бодър зов,
изведнъж на входа се изправя
живият, безсмъртен Димитров.*

*С топла шуба, метната небрежно,
и със своя руски сив калпак
той минава през площада снежен
и изчезва в ледения мрак.*

Със мъжествена и твърда крачка

*влиза във тъкачния завод
и на уморената тъкачка
вдъхва бодрост, сила и живот.*

*Като вихър литва из простора,
бързо в мините се спуска той,
ободрява смелите миньори,
сам руши забой подир забой.*

*През Марица леко преминава
и навлиза в своя светъл град,
пециите циментови разравя,
дава лекота на всеки млат.*

*В селските стопанства се отбива,
заседава с нощния съвет,
разгорява всяка мисъл жива,
окрилява, води все напред.*

*И така върви, върви без спира
и доволен, радостен и горд,
вижда как по светлата му дия
крачи неговия млад народ.*

*Ясна утрин над града възлиза,
леден вятър в клонищата вей.
Димитров усмихнат бавно влиза
в своя тих и слънчев мавзолей.*

В стихотворението „Пушкиновото слово” виждаме едно интересно „самополагане” в чуждата традиция, нещо повече – опит историята на царска Русия да бъде свързана с историята от болшевишкия период. Чрез Пушкиновото слово лирическият герой достига до пророческия буреносен глас на легендарния, безсмъртен Ленин:

ПУШКИНОВОТО СЛОВО

*О, времето бе страшно и сурово —
със глад, със смърт, със кървави войни
когато в моите ранни младини
се срещнах с тебе, Пушкиново слово.*

*Ти беше ясно като звън камбанен
и ведро като пролетно небе,
от твоя извор буен, непрестанен
любов и мъдрост с две ръце гребех.*

*Чрез тебе слушах вихрите свирепи
над руската безбрежна, снежна шир
безименната мъка на Сибир
и шъпота на пролетните степи.*

*Със тебе бях по върховете голи
на гордия приоблачен Кавказ,*

*ти ме научи да разбирам аз
езика на народните неволи.*

*Когато във великата година
бунтовният октомври прогърмя
над руската пробудена земя,
над нашата погазена родина,*

*аз пак чрез твоите слова свещени
дочух за пръв път в онзи светъл час
пророческия, буреносен глас
на легендарния, безсмъртен Ленин.*

*В забрава тъне времето сурово,
но в моя нов и радостен живот
блестиш ти като едър златен плод,
велико руско Пушкиново слово.*

Въз основа на направените разсъждения можем да разделим поезията на Димитър Пантелеев на два периода – от 1924 г. до 1959 г. и от 1959 г. до неговата смърт. Тези два периода сякаш пречупват личността на автора, така както пречупват и българската история. Ако използваме езика на психоанализата – те водят до едно раздвоение, до травма. Това раздвоение ясно личи в отговорите на една анкета, направена от Наташа Манолова и Вера Стефанова (1978: 209-210). Там на въпроса: „Посочете няколко от най-привличащите Ви фигури в нашата история. И в световната...” Димитър Пантелеев отговоря: „Паисий, Левски, Георги Димитров”. На въпроса: „Кои свои произведения обичате най-много?” – отговорът е – „Ония стихотворения от първата ми книга „Стрелец”, които съм писал като работник в малка фабрика за керемиди в село Долни Богров в „кабинета” ми с дъсчено легло, пръстен под, влажни стени и лоена свещ”.

ЛИТЕРАТУРА

- Далчев 1933: *Далчев, Ат.* Размишления върху българската лирика след войните. – Философски преглед, № 4.
- Дойнов 2008: *Дойнов, Пл.* Социалистическият реализъм: хроники и употреби. – В: Социалистическият реализъм. Нови изследвания. Съст. Пл. Дойнов. София: Нов български университет.
- Кръстев 1988: *Кръстев, К.* Спомени за културния живот между двете световни войни. София : Бълг. писател,
- Манолова, Стефанова 1978: *Манолова, Н., В. Стефанова.* Съкровеното, София: Бълг. писател.
- Пантелеев 1959: *Пантелеев, Д.* Косачът се връща от коситба. София: Бълг. писател.
- Пантелеев 1924: *Пантелеев, Д.* Стрелец. София.
- Попов, 2008: *Попов, Ч.* Соцреализмът: някои терминологични въпроси. –В: Социалистическият реализъм. Нови изследвания. Съст. Пл. Дойнов. София: Нов български университет.